

FUNKCIE FIKČNÉHO NARATÍVU A KONANIE ČITATEĽA

IVAN JANČOVIČ, Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy, FF UMB v Banskej Bystrici, SR

JANČOVIČ, I.: The Functions of Fictional Narrative and the Reader's Activity
FILOZOFIA 70, 2015, No. 8, pp. 670-679

The study deals with the reference of fictional narrative and the theoretical conceptualization of the reader's activity. It is a response to a study by the philosopher Peter Kořátko, in which he argues that a narrative fictional text (as well as any other text) directs our thinking and imagination at a real world. Thereby Peter Kořátko disputes the theory of ontologically independent fictional worlds. The result of the comparison of both approaches is the author's belief, that there is a tension between Peter Kořátko's attempt to simplify the fictional reference and the substantial feature of the fictional narrative reader's activity. The reader has to act in two ways (like in a game): on one hand he believes, that what he reads really happens, on the other hand he understands, that what he reads is a fiction. Constant relating text and reality to each other using the operator "as if" (Peter Kořátko) rather disturbs the game-like character of the activity (especially when reading non-mimetic texts). On the contrary the theory of fictional worlds (Marie-Laure Ryan, Lubomír Doležel) takes into account two levels of the reader's activity.

Keywords: Reference of fictional narrative – Fictional worlds – Theory of fictional worlds – Literary functions

Úvod. Pri čítaní štúdie Petra Kořátka *Fikce, skutečnost a radikální vyprávění* (2013) ma zaujali najmä dve veci: autorov zámer čo najjednoduchšie vysvetliť fungovanie prehovorov či jazykových výrazov v ľudskej komunikácii – vrátane komunikácie literárnej – a snaha nahliadať na interpretáciu literárneho textu paralelne s porozumením neumeleckým komunikátom. Takáto intencia mi bola (a zostala) sympatická, veď teoretické konštrukty, ktorými sú – ako konštatuje Kořátko – obklopené základné vzťahy a situácie vo filozofii jazyka a v literárnej vede, nás zvädzajú vytvárať čoraz zložitejšie koncepty vnášajúce do skúmaných oblastí namiesto vysvetlenia ich podstatných aspektov neraz nové problémy. Kořátkova štúdia mi pripomenula slová Mariána Zouhara o „užitečnej maxime“, ktorou sa zvyčajne riadi práca vedca: „... pokús sa redukovat' najväčší možný počet rozmanitých fenoménov na najmenší možný počet základných vysvetľujúcich princípov“ (Zouhar 2004, 139). Myslím, že Kořátkov zámer čo najviac zjednodušiť teóriu interpretácie, uvažovať paralelne o oblasti neumeleckých a umeleckých komunikátov a vystačiť si pritom bez projektovania možných svetov, t. j. len so svetom reálnym, je v súlade s uvedenou maximou. Podnecuje aj možnosť pozrieť sa na interpretáciu umeleckých naratívnych textov v širších súvislostiach interpretativizmu ako dôležitej metódy v humanitných vedách. Presnejšie, ide o otázku, do akej miery je teória interpretácie zovšeobecniteľná v istom dobre zvolenom či dotvorenom konceptuálnom rámci naprieč rozličnými

sférami našej kultúry (k programu interpretativizmu v sociálnych a humanitných vedách pozri Sedová 2011, 775-778).

Výsledná Koťátkova predstava o interpretácii literárneho textu ma však trochu zaskočila. Keďže pôsobím v oblasti literárnej vedy, pre ktorú je interpretácia kľúčovou aktivitou, zmocnili sa ma rozpaky najmä po radikálnom presmerovaní fikčnej referencie naratívnych textov smerom k reálnemu svetu (s využitím operátora *akoby*). Mal na tom podiel môj teoretický náhľad na interpretáciu umeleckého naratívu, v ktorom sa mi ako užitočná báza javila teória fikčných svetov v rozpracovaní Lubomíra Doležela. No usiloval som sa byť ku Koťátkovej koncepcii čo najústretovejší v snahe pochopiť, v čom by mohla byť pre moju interpretačnú prax výhodnejšia (t. j. jednoduchšia ako základy teórie fikčných svetov a zároveň dostatočne komplexná).

K literárnovednej teórii fikčných svetov formuluje P. Koťátko dve výhrady: 1. zlyhanie v kľúčovej oblasti tejto teórie, vo vytýčení oblasti, ku ktorej smeruje referenčná funkcia textu; 2. zbytočné komplikácie plynúce zo striktného oddelenia aktuálneho sveta od sveta fikčného, do ktorého sa podľa teoretikov fikčných svetov pri čítaní vo svojej predstavivosti premiestňujeme. Prvú výhradu vyvodzuje zo súboru zámerne „zle zvolených“ otázok položených so zámerom zistiť, čo nám fikčný text – abstrahujúc od jeho literárnych funkcií – umožňuje identifikovať, a čo zostáva principiálne nedourčené. Pri tom konštatuje, že takýto prístup k textu znemožňuje presne to, čo od nás text vyžaduje – napr. nedokážeme identifikovať svet diela ani osoby, ktoré ho obývajú. Dostávame len deskriptívne určenia stavov vecí, spĺňaných triedou možných svetov, pričom niet kritéria voľby jedného z nich. Výsledkom je množina rôznych svetov a rôznych individuí s množstvom textovo nedourčených, a preto v konkretizáciách až inkonzistentných vlastností; pokus o skonštruovanie jednej osoby na báze zjednotenia jej vlastností z jednotlivých svetov nutne zlyháva (Koťátko 2013, 74-75). Druhá výhrada mieri proti ďalšej základnej téze teórie fikčných svetov, proti téze o svojbytnej ontologickej podstate fikčného sveta, zásadne odlišnej od podstaty sveta aktuálneho. Recepčia textu potom znamená rekonštrukciu tohto sveta a – v istom zmysle – mentálne „presťahovanie sa“ doň – *akoby* bol aktuálny. Podľa Koťátka ide o zbytočne komplikovanú predstavu, pretože predmetom myšlienkových a imaginatívnych výkonov interpretátora zostáva stále reálny svet našich životov a pri čítaní upravujeme obraz reálneho sveta podľa inštrukcií textu (Koťátko 2013, 82).

V nasledujúcich častiach textu sa pristavím pri uvedených dvoch aspektoch recepcie fikčného naratívu. Koťátkov kritický prístup k teórii fikčnosti vystavanej na báze teórie možných svetov a jeho alternatívne návrhy predstavujú dobrú príležitosť zväziť funkčnosť, výhody aj diskutabilné miesta oboch konceptov.

Prehovor v bežnej komunikácii a literárny text. Začnem tam, kde začína P. Koťátko: na pomedzí filozofie jazyka a literárnej teórie. Autor vychádza z predpokladu, že medzi základnými vzťahmi a situáciami, ktoré by mali obidve disciplíny opísať a vysvetliť, jestvujú analógie. Filozofiu jazyka zaujímajú prehovory či jazykové výrazy plniace komunikatívne funkcie a v rámci toho nadobúdajúce význam, literárna teória sa zameria-

va na texty plniace literárne funkcie a v rámci toho nesúce literárne kvality (Koťátko 2013, 72-73). Podnety na analogický postup v obidvoch oblastiach nachádza v analytickej filozofii. Odvolávajúc sa na D. Davidsona význam prehovorov vyvodzuje zo záujmu účastníkov komunikácie o dorozumenie (čo znamená zladit' komunikatívny zámer hovoriaceho s adresátovou interpretáciou). Pokiaľ ide o vysvetlenie konvenčného významu jazykových výrazov, v súlade s D. Lewisom ho Koťátko spája s praktickým záujmom členov spoločenstva o koordináciu ich komunikatívneho konania. Onen zjednocujúci rámec, ktorý pokrýva sféry záujmu filozofie jazyka i literárnej vedy, vymedzuje Koťátko prostredníctvom *funkcie* komunikátu a *podmienok* jej úspešného naplnenia: „Paralela, kvôli ktorej som začal na pôde filozofie jazyka, znie takto: Podobne ako v teórii významu musíme všetko podriaďovať otázke, *aké podmienky musia byť splnené, aby prehovory plnili základnú komunikatívnu funkciu – t. j. aby účastníci komunikácie dosiahli dorozumenie* (pretože žiadny podstatnejší zreteľ tu nie je), aj vo sfére teórie literárnej interpretácie musí východisková otázka znieť: *Aké podmienky musia byť splnené (a predovšetkým: čo musí urobiť čitateľ – čo musí prijať, čo si musí predstavovať), aby text mohol plniť svoje literárne funkcie*“ (Koťátko 2013, 73-74)?

Záujem o funkciu komunikátov je nepochybne užitočný v obidvoch oblastiach. No paralela medzi funkciou neliterárnych prehovorov a literárnou funkciou umeleckých textov je zložitá záležitosť. Zatiaľ čo v bežnej komunikácii nám ide obvykle o účinné dosiahnutie dorozumenia či sprostredkovanie nejakej informácie, literárny text púta našu pozornosť svojou „literárnosťou“, tým, ako je „urobený“. Zameranosť na detaily textovej štruktúry spolu s často nejednoznačne kódovanou sémantikou výpovede, vyžadujúcou opakované, návratné čítanie neraz bez možnosti dospieť k úplnej zrozumiteľnosti čítaného (napríklad lyrika), súvisí s ambíciou literatúry posúvať možnosti jazyka – pomenúvať ním to, čo je bežne „nepomenovateľné“ – a je v napätí s pragmatickou intenciou mimoliterárneho dorozumievania. Pripomenutie týchto známych osobitostí má len poukázať na komplikovanosť toho, čo označuje spojenie *literárne funkcie textu*, pričom by sme mohli uvádzať ďalšie kontexty, v ktorých sa dá funkčnosť literatúry sledovať. Spomenutý spoločný rámec na vysvetlenie našich interakcií s bežným či literárnym textom (sledovanie funkcie komunikátu a podmienok úspešného priebehu komunikácie) pôsobí vo všeobecnej rovine ako sľubná a elegantne jednoduchá platforma vhodná rovnako pre filozofiu jazyka aj pre literárnu vedu. Pri detailnejšom pohľade na nuansy literárnej komunikácie sa objavia aspekty, pre ktoré ťažko nájsť zodpovedajúce analógie vo sfére bežných komunikátov. Hoci nie som prívržencom samoučelného teoretizovania, nemôžem stratiť zo zreteľa, že zložitosť fenoménu, akým je fungovanie umeleckej literatúry v našej kultúre, stavia pred literárnu vedu množstvo otáznikov a stimuluje v rámci nej nielen nárast, ale aj nesúrodosť teoretického „konštruktérstva“. Všimnem si funkcie literárnych textov a podmienky ich úspešného komunikačného pôsobenia z hľadiska niektorých osobitostí, ktoré sa premietajú do ich literárnovedného vysvetlenia. Vodiacou líniou budú pritom vybrané aspekty teoretického výkladu Petra Koťátka.

(Ne)začínať textom? Petr Kořátko konštatuje, že je chyba „... začať ‚samotným textom‘, t. j. vetami s ich jazykovými významami (v izolácii od literárnych funkcií textu), a pýtať sa, aký materiál nám text poskytuje, čo nám umožňuje identifikovať či určiť a čo zostáva principiálne nedourčené či neúplné“ (Kořátko 2013, 74). Ťažko nesúhlasiť. No odčlenenie textu od jeho literárnych funkcií neprináša v literárnej vede prekvapujúce zistenia. V bežnom spoločenskom fungovaní literatúry sa s podobným prístupom stretávame zriedkavo. Z perspektívy odlišnej od prístupu autora štúdie možno konštatovať, že *len* podľa použitia jazyka často nedokážeme odlíšiť literárny text od iného; dokonca ani príznakové spôsoby organizácie jazyka v literárnom texte (napríklad rytmus, rým) si nemusíme všimnúť, až kým neidentifikujeme jeho príslušnosť k literatúre. Literatúra je produkt konvencií istého druhu, ktoré nám umožňujú rozoznať ju *ako literatúru*, čím sa zároveň aktivuje príslušný horizont čitateľských očakávaní a recepčná pozornosť sa na text zameria spôsobom, aký v prípade iných textov nezvykneme uplatňovať. Inými slovami, zohľadnenie literárnych funkcií textu nastupuje v momente, keď text na základe kontextu rozoznáme ako literatúru.

„Začať textom“ znamená začať textom, ktorého funkcie je čitateľ schopný rozpoznať. Práve ich odčlenenie umožnilo klásť „zle zvolené otázky“ a ukazovať, že text na ne neumožňuje uspokojivo odpovedať. Prístup k textu len ako k následnosti viet s ich konvenčnými významami, izolovane od jeho komunikačných funkcií má – ako ďalej čítame – rovnako problematické dôsledky aj v prípade nefikčných textov. Dôvod je prostý: takto sa k nim pri bežnom čítaní nikdy nestavíme, nepristupujeme k nim „... v nejakom neutrálnom mode, ľahostajnom k ich komunikatívnej funkcii, ale typicky ako k potenciálnemu zdroju informácií o *reálnom svete*...“ (Kořátko 2013, 78). To isté možno konštatovať o čítaní literárneho textu. Rozpoznanie jeho „literárnosti“ v zmysle príslušnosti k textom, ktoré v našej kultúre plnia isté osobité funkcie, stojí na začiatku čitateľskej dohody uzavretej s textom. Porozumenie literárnemu textu v sebe zahŕňa zohľadňovanie jeho funkcie priam ako východisko recepčnej pozornosti. Rozpojenie textu a funkcie je len teoretickou konštrukciou, ktorá dobre zviditeľňuje fikčnú literatúru ako spoločenskú inštitúciu.

Na aký účel slúži Kořátkovi oddelenie literárneho textu od jeho funkcií? Uplatnením tohto postupu ukazuje, že text nám neumožňuje identifikovať svet, v ktorom sa odohráva príbeh, ani osoby, o ktorých sa rozpráva. Označenia postáv (menami) nemôžeme len na základe textu interpretovať ako vlastné meno individua a veta typu „Emu omrzelo vidiecky život“ neobsahuje žiadny prostriedok singularnej referencie (Kořátko 2013, 74-75). Podľa autorových odpovedí na „zle zvolené otázky“ problém spočíva v tom, že text nám poskytuje deskriptívne určenie stavov vecí, ktoré sú splnené triedou možných svetov, ale nejestvuje kritérium, podľa ktorého by sme z nej vybrali jeden svet, na ktorý by sme mali dané určenia vzťahovať. To isté platí o postavách – určenia poskytnuté textom spĺňajú v rôznych svetoch rôzne individua, resp. nefixujú to isté individuum naprieč svetmi: „Materiál, ktorý nachádzame v texte, vymedzuje len *rolu Emy*, ktorú v rôznych svetoch stesňujú rôzne individua... Z logického hľadiska rola pôsobí ako (parciálna) *funkcia* priraďujúca individua možným svetom“ (Kořátko 2013, 75). Vzhľadom na nemožnosť určiť jeden svet z triedy možných svetov ako referenčnú oblasť fikčného textu nefunguje podľa

Košťátka ani teória fikčných svetov, hoci jej úlohou bolo práve „... zaistiť fikčným textom predmetnú sféru..., do ktorej by mohla smerovať referenčná funkcia výrazov, ako je ‚Ema B.‘“ (Košťátka 2013, 77).

Autor namiesto fikčných svetov predkladá iné riešenie fikčnej referencie. Vzťahne fikčný text priamo na reálny svet, uvádzajúc paralelu s neumeleckými (nefikčnými) textmi. K tým pristupujeme ako k potenciálnemu zdroju informácií o reálnom svete. A ten istý – reálny – svet pokladá Košťátka aj za referenčnú oblasť fikčných textov: „*Presne rovnako aj naratívny fikčný text orientuje naše myslenie a predstavivosť na reálny svet. Rozdiel je len vo zvláštnom mode tohto zamerania: bežne ho vyjadrujeme výrazom ‚akoby‘ (‚als ob‘)*“ (Košťátka 2013, 78). Teraz je na zváženie, či Košťátkov návrh skutočne poskytuje oproti triede rovnocenných možných svetov pevnejší referenčný bod. V čom čitateľ, orientujúc predstavivosť na reálny svet, dokáže presnejšie kompletizovať fikčný svet? Pomôže táto orientácia vyriešiť problém s koexistenciou možných svetov bez možnosti výberu jedného sveta ako vzťažného miesta pre textové určenia? Čitatelia opäť nutne vychádzajú z textu, na základe znalostí reálneho sveta (ale nielen!)¹⁾ dopĺňajú miesta nedourčenia a mentálne (re)konštruujú jednotlivé fikčné svety, ktoré budú, pokiaľ ide o množstvo aspektov, rovnako pestré, navzájom odlišné, ako to opísal Petr Košťátka, keď poukazoval na neschopnosť teórie fikčných svetov poskytnúť textovým výrazom primeranú referenčnú oblasť. Myslím, že Doleželova teória fikčnosti je v tomto smere spoľahlivá. Pracuje s funkciou overenia, ktorú fikčným entitám poskytuje fikčný text. A počíta s neúplnosťou fikčných svetov literatúry, pretože len niektoré mysliteľné výroky o fikčných entitách sú rozhodnuteľné, mnohé takými nie sú (Doležel 2003, 149, 36). Prvoradý význam textu pri úvahách o literárnej komunikácii je v tejto teórii zrejmy.²⁾ Predtým, ako G. Flaubert napísal text obsahujúci deskriptívne určenie stavov vecí, situácií a udalostí osnovaných okolo postavy označenej ako Ema Bovaryová, nik nehľadal v nijakom svete referent tohto označenia. Až textové konštituovanie súboru vlastností, ktoré by mal semiotický konštrukt Ema Bovaryová splňať, umožnilo zaoberať sa referentom.

Nemožnosť vybrať jeden svet z triedy možných svetov, na ktorý by sa vzťahovali textom poskytnuté deskriptívne určenia, nie je pri porozumení dielu vážnym problémom. Nepatrím k najpovolanejším oponentom P. Košťátka, no pokiaľ ide o spôsob existencie fiktívnych súcien, pozdáva sa mi synkretistická ontológia A. Voltoliniho: „Fiktívne súcno je totiž kompozitná entita, pozostávajúca tak z triedy vlastností, ako aj z typu kultúrnej praxe, ktorá umožňuje jeho existenciu. Vďaka tomu je *fictum* prinajmenšom mnohojednoznačný korelát triedy, pretože rôzne typy praxe môžu urobiť z tej istej triedy vlastností

¹⁾ „Aby čitateľ mohol rekonštruovať a interpretovať fikčný svet, musí preorientovať svoj kognitívny postoj v súlade s encyklopédiou tohto sveta. Inými slovami, znalosť fikčnej encyklopédie je nevyhnutná, ak má čitateľ pochopiť fikčný svet. Encyklopédia aktuálneho sveta môže byť do určitej miery užitočná, ale nikdy nie je dostatočná. V prípade mnohých fikčných svetov nás zvádza na nesprávnu cestu, neposkytuje pochopenie, ale skreslené čítanie. Čitatelia musia byť neustále pripravení modifikovať, dopĺňať, alebo dokonca úplne vyradiť encyklopédiu aktuálneho sveta“ (Doležel 2003, 181).

²⁾ „... existovať aktuálne znamená existovať nezávisle od znakového zobrazenia, existovať fikčne znamená existovať ako možná entita konštruovaná semiotickými prostriedkami“ (Doležel 2003, 149).

odlišné fiktívne súcna“ (Voltolini 2004, 223).

Text kladiem na začiatok uvažovania o literárnej komunikácii nie v zmysle jeho odčleňovania od kultúrnej praxe (vznik textu od nej závisí rovnako ako jeho čítanie) ani ako vyjadrenie „reálneho“ poradia vzniku jednotlivých súčastí komunikácie. Pri jej modelovaní beriem do úvahy prostý fakt: pred čitateľskou reakciou musí jestvovať to, čo ju vyvolá. Existencia textu je podmienkou jeho čítania a pochopenia. Túto postupnosť som si dobre uvedomil pri štúdiu Doleželovej teórie fikčných svetov. Dôraz na text patrí k stavebným kameňom celej teórie.³ Pred napísaním fikčného textu nie je možné na strane čitateľa vytvárať (rekonštruovať) fikčný svet. Pritom spôsob „urobenia“ fikčného textu je rozhodujúci – dáva rozličné podnety, inštrukcie na kreovanie fikčných svetov. Podoba svetov je podstatne závislá od schopnosti tieto podnety zachytiť a spracovať, čo sa premetne do odlišností medzi fikčnými svetmi zrekonštruovanými jednotlivými čitateľmi.

Fikčná referencia – s možnými svetmi, alebo bez nich? Operátor *akoby*. Vráťme sa ku Košťákovmu návrhu orientovať myslenie a predstavivosť čitateľa naratívneho fikčného textu na reálny svet. Odtiaľ sa odvíja autorova druhá pripomienka k teórii fikčných svetov: jej zbytočne komplikujúce projektovanie mentálnej aktivity čitateľa pri vytváraní fikčného sveta. Čitateľ by sa mal totiž počas čítania odpútať od sveta reálneho a presunúť sa do fikčného sveta, prijímaného tak, ako keby bol aktuálny. Podľa Košťátka takýto presun nie je nutný, čo odôvodňuje v polemike s M.-L. Ryanovou. Uvádza viaceré pasáže z jej prác (Košťátka 2013, 80-81), ktoré dokladajú nasledovnú teoretickú pozíciu: Fikcia reprezentuje cudzí svet, ale prezentuje ho tak, ako keby bol aktuálny; tým, že na seba berie podobu faktickosti (skutočnosti), vyzýva užívateľa, aby sa v predstavivosti premiestnil do tohto cudzieho sveta. Tento akt premiestnenia autorka nazýva fikčný presun centra. Petr Košťátka to pokladá za zbytočné komplikovanie. Javí sa mu ako nadbytočné využívať pri rozlíšení fikčného a nefikčného postoja dve operácie: rozlíšenie dvoch svetov (aktuálny – fikčný) i pojem *akoby*. Navrhuje z tohto teoretického aparátu obetovať rozdeľovanie svetov a interpretačný postoj k fikcii centrovať okolo operátora *akoby*: „Ak je fikčné rozprávanie schopné zaujať nás tým, že našej predstavivosti umožňuje zaoberať sa iným (než aktuálnym) možným svetom..., prečo je potom potrebné, aby bol tento svet prezentovaný a prijímaný ako aktuálny? Prečo je nutné, aby sme sa do neho vo svojej predstavivosti prenášali aj so svojím pojmom ‚actual‘...? A naopak: Ak je pre interpretáciu fikčného rozprávania podstatné, že ho prijímame ako rozprávanie o aktuálnom svete (v mode ‚akoby‘[...]), prečo by sme pri tom nemohli zostať“ (Košťátka 2013, 81)? Mení prístup k fikčnému a nefikčnému textu: namiesto rozlišovania dvoch svetov, na ktoré sa tieto texty vzťahujú (Ryanová), uvažuje o vzťahovaní sa fikcie aj nefikcie len na jeden – reálny – svet a odlišnosť zakladá na spôsobe tohto vzťahovania (nefikčné texty sa na svet

³ „Nutnosť semiotického sprostredkovania v kontakte čitateľa s fikčnými svetmi vysvetľuje, prečo musí fikčná sémantika odporovať všetkým pokusom odsunúť literárny text bokom alebo ho ‚odcudzit‘ či obísť. Teória čítania, ktorá upiera fikčnému svetu nadindividuálnu semiotickú kontrolu, rúca jediný most, ktorý spája skutočných čitateľov s vesmírom fikcie“ (Doležel 2003, 35).

vzťahujú priamočiaro, fikčné texty v mode *akoby*).

V Koťátkovom prístupe je operátor *akoby* jediným odlišujúcim nástrojom pri narábaní s fikčným a nefikčným textom. Keď sa pýta, čo musíme ako čitatelia urobiť, aby pre nás fikčný text plnil svoje literárne funkcie, odpovedá jasne: „Funkcie naratívneho fikčného textu od čitateľa vyžadujú, aby pristupoval_{AB} k jeho vetám ako k záznamu prehovoru reálnej osoby – rozprávača, ktorý líči priebeh udalostí v reálnom svete. K role čitateľa zároveň patrí to, že prehovorom rozprávača udeľuje_{AB} apriórnu dôveru – ustúpi od nej len vtedy, keď sa rozprávač prejaví ako (v nejakom ohľade) nespoľahlivý“ (Koťátko 2013, 79). Operátor *akoby* je spoľahlivou poistkou proti nenáležitému zamieňaniu reálneho a fiktívneho; Koťátko zdôrazňuje, že musí byť aplikovaný na správnom mieste, a dospieva k logickému konštatovaniu, že operátor sa nevzťahuje ani na autorovo využívanie jazyka, ani na jeho literárny výkon, ani na súčasť fikčného sveta (rozprávač...), ale len na čitateľa.⁴ Predstavený návrh je však odvážny v tom, čo od čitateľa žiada, vydávajúc to za ústretovosť a úspornosť teoretického konceptualizovania. Nežiada nič menej, než narábať ako s reálnym so všetkým, čo fikčný text predkladá (až pokým si text nevyžiada zmenený prístup). Na ničom z textu nemá ležať tieň operátora *akoby* – ten sa vzťahuje výlučne na čitateľov výkon. Výrokom fikčného textu má čitateľ *veriť akoby*: „V ponímaní, ktoré tu obhajujem ja, sa operátor *akoby* vzťahuje na náš predpoklad o existencii rozprávača ako reálnej osoby, ktorá vypovedá o reálnom svete“ (Koťátko 2013, 80).⁵ Jedna z kľúčových téz Koťátkovho návrhu znie takto: „Predmetom myšlienkových a imaginatívnych výkonov interpretátora zostáva reálny svet nášho života. [...] ... čitateľ upravuje_{AB} obraz reálneho sveta podľa inštrukcií textu (nahrádza niektoré fakty inými stavmi vecí, ktoré prijíma_{AB} ako fakty)“ (Koťátko 2013, 82). Hladký priebeh referencie sa teda narúša, keď sa naštrbí apriórna dôvera v rozprávača a v momentoch, keď text uvádza stavy vecí prekračujúce naše skúsenosti s reálnym svetom. Nemali by nastať žiadne problémy: čitateľ si jednoducho upraví obraz reality v mode *akoby* podľa inštrukcií textu. Je však takýto jednoduchý mechanizmus naozaj funkčný napríklad v prípade nespoľahlivého rozprávača, ktorý predstavuje náročnú naratívnu stratégiu, čo platí rovnako o autorskej produkcii textu i o jeho recepcii?⁶ A čo texty postavené na konvenčne akceptovanej odchýlke od bežnej reálnej skúsenosti, pričom táto odchýlka je základnou črtou ich poetiky? Skutočne

⁴ „Jediný, koho výkony sa odohrávajú v mode *akoby*, je teda čitateľ. Ako je azda zrejmé, tieto výkony tým nie sú *spochybnené*, ale *modifikované*: ‚predpokladať_{AB}‘ čítame ako ‚predpokladať‘ v mode *akoby*; a nie ‚akoby predpokladať‘“ (Koťátko 2013, 79).

⁵ Podobne: „Čitateľ verí_{AB}, že existuje reálna osoba (rozprávač), ktorá tvrdí, že p; v dôsledku toho plus prezumpcia_{AB} spoľahlivosti rozprávača čitateľ verí_{AB}, že p“ (Koťátko 2013, 80).

⁶ V prípade nespoľahlivého rozprávača hovoríme o „... vzájomnom nesúlade medzi fikčným svetom rozprávania a fikčným svetom/fikčnými svetmi príbehu; dôsledkom tohto nesúladu je nespoľahlivosť ako zjednocujúca významová dominanta“ (Kubíček 2007, 172). Rozpoznanie nespoľahlivosti má rozhodujúci dosah na sémantiku textu: „Na základe textových znakov čitateľ re-konstruuje ‚sieť‘ významovej výstavby, ktorá je spätne podkladaná pod textúru naratívu a jeho jednotlivé elementy sú na základe tejto siete reinterpretované“ (Kubíček 2007, 173). Kam bude v takomto prípade viesť referencia textu? K spochybnenej, opätovne obnovovanej a narúšanej dôvere v *akoby* reálnosť fikčného diania? Alebo k svojbytnému fikčnému svetu, ustanovenému zložitou naratívnu stratégiou zakódovanou do textu?

budeme pri čítaní čarodejnej rozprávky od začiatku predpokladať, že rozprávač existujúci v mode *akoby* je reálna osoba, hoci v rámci rozpoznania príslušného žánru (teda aj spôsobu kódovania rozprávkového textu) evidentne počítame so stavmi vecí typu „kde sa voda sypala a piesok sa lial“? Akú výhodu poskytuje Koťátkov prístup oproti prístupu, ktorý berie do úvahy, že fikčný text zakladá fikčný svet, svet odlišný od reálneho?

Korekcia čitateľskej dôvery a jej prípadné dôsledky. Zdá sa mi, že koncept P. Koťátka predpokladá u čitateľa viac úsilia ako opis čitateľského prístupu, ktorý podrobuje kritike pre jeho nadmernú komplikovanosť. Skúsme jeho návrh otestovať z pozície, ktorú sám uprednostnil, z pozície čitateľa, a overiť, čo je, pokiaľ ide o konanie čitateľa fikcie a následky tohto konania, vhodnejším výkladovým rámcom: presun do fikčného sveta, alebo vzťahovanie čítaného na reálny svet s použitím operátora *akoby*.

Predstavme si, že čitateľ vníma a interpretuje fikčný naratív vystavaný tak, aby vzbudzoval dojem „reálnosti“. Podobnosť (re)konštruovaného fikčného sveta s realitou nebude klásť na čitateľa nároky vyrovnáť sa s odchýlkami či rozdielmi, text nevzbudí ani nedôveru k rozprávačovi. Čitateľ sa môže nerušene oddať viere v *akoby* reálnosť čítaného, vzťahovať príbeh na svet svojej bežnej skúsenosti, upravovať ho v súlade s textovými inštrukciami, prežívať emócie, zažívať situácie postáv atď. Celá komunikačná situácia bezproblémovo zapadá do predstavy o fikčnej referencii smerujúcej k reálnemu svetu. Na základe predpokladaných aktivít a reakcií čitateľa možno konštatovať, že text plní svoje literárne funkcie.

No fikčný text v nás chce vzbudiť pocit „skutočnosti“ svojho sveta aj vtedy, keď ho autor stavia v ostrom protiklade s našou skúsenosťou reálneho sveta. Zážitok z počúvania rozprávky je o. i. založený na tom, že dieťa na chvíľu uverí, že zvieratá či neživé predmety rozprávajú, recepcia literatúry science-fiction počíta s našou dočasnou dôverou v existenciu nejestvujúcich technických zariadení. Ak by sme vzťahli výroky takto konštruovaných fikčných svetov na aktuálny svet – čo je prioritou P. Koťátka –, boli by v rozpore s každodennou empiriou. Pravda, tento rozdiel je zohľadnený použitím príslušného operátora – tomu, že lavička prehovorila, predsa *veríme* v mode *akoby*. Načo však potom trvať na tom, že musím „*veriť akoby*“ v reálnosť hovoriacej lavičky, a zároveň aktualizovať vo vedomí povedomie o realite, kam sa hovoriaca lavička „nehodí“? Len preto, aby sme vystačili s jedným vzťažným miestom čítania literárneho textu, ktorým je aktuálny svet? Ak do nášho uvažovania vpustíme koncept možných svetov v tom zmysle, že o fikčnom svete rozprávky budeme uvažovať ako o svete odlišnom od reálneho, o svete, ktorý má mať osobitné kultúrne funkcie, jeho súčasťou nebudú vystavené neustálej konfrontácii s realitou a čitateľ nebude musieť permanentne konfrontovať mentálnu predstavu fikčného sveta s referenčnou sférou reality. Oscilácia medzi reálnym a fikčným (reálnym v mode *akoby*) by mohla byť rušivým prvkom kreovania fikčného sveta a myslím, že čitateľská prax sa spomenutému nebezpečenstvu intuitívne (a účinne) vyhýba. V jazyku teórie môže opis takéhoto čitateľského konania pôsobiť komplikovane, ale zatiaľ som nenašiel primeranejšiu teoretickú konceptualizáciu bežnej čitateľskej skúsenosti, ako je Ryanovej „fikčný presun centra“.

Obraz reálneho sveta je v Koťátkovom koncepte silne prítomný, a to až tak, že ruši-vo vstupuje do hry, na ktorú pri čítaní literatúry radi pristupujeme. Obidve teórie fikčnej referencie sa pokúšajú vyrovnat' s podvojným charakterom recepcie naratívneho textu. Možno ho opísať pomocou princípu hry a herného konania. Dočasná schopnosť uveriť „pravidlám hry“ – inými slovami, vstúpiť do fikčného sveta a pobudnúť v ňom ako v reálnom, hoci môže byť od reality veľmi vzdialený – je z hľadiska zážitku zo slovesného umenia podstatná. Na súvislosť medzi herným konaním a umením vynikajúco poukázal J. Lotman. Okrem iného napísal: „Umenie hry spočíva najmä v ovládnutí návyku dvojplánového konania. Akékoľvek vypadnutie z neho do jednoplánového ‚vážneho‘, alebo jednoplánového ‚fiktívneho‘ konania ničí jeho špecifickosť“ (Lotman 1990, 79). Umenie má – ako ďalej Lotman uvádza – mnoho črt príbuzných s hernými modelmi, pretože dôležitou vlastnosťou umeleckého konania je to, že „... ten, kto ho uskutočňuje, akoby súčasne realizoval dve konania: prežíva všetky city, ktoré by vyvolala analogická praktická situácia, a v tom istom čase si jasne uvedomuje, že činy súvisiace s touto situáciou [...] netreba vykonať. Umelecké konanie predpokladá syntézu praktického a fiktívneho“ (Lotman 1990, 83). Možno moja úvaha nie je opodstatnená, ale sústavný pohyb čitateľa medzi reálnym a fikčným svetom, ktorý – ak tomu dobre rozumiem – predpokladá Koťátkov variant fikčnej referencie, obsahuje nebezpečenstvo narušenia celistvého „herného efektu“ pri recepcii textu práve pripomínaním jednoplánovosti (takýto je reálny svet, takýto je svet fikčný, čitateľ tieto dva svety dáva do súladu).⁷

Záver. Simultánna dvojplánovosť čitateľského konania sa javí ako podstatná podmienka úspešného naplnenia funkcií literárneho textu. Súčasná realizácia dvoch dimenzií konania zrejme nie je spätá výlučne s fikčnou naráciou a našli by sme príklady aj v iných ľudských aktivitách. J. Lotman však zreteľne ukazuje odlišnosť herného modelu konania od – napríklad – poznávacieho modelu: „Kým pri používaní poznávacieho modelu obyčajného typu v každej časovej jednotke praktizujeme niektoré jedno konanie, herný model v každej jednotlivéj časovej jednotke vťahuje človeka súčasne do dvoch typov konania – praktického a fiktívneho“ (Lotman 1990, 81). Prevažujúca jednoplánovosť nášho konania v bežných situáciách a v kontakte s neumeleckými textmi môže byť úskalím, komplikujúcim vytvorenie spoločnej teoretickej bázy, ktorá by naprieč neumeleckými aj umeleckými slovesnými komunikátmi uspokojivo zodpovedala otázku „... aké podmienky musia byť splnené (a predovšetkým: čo musí urobiť čitateľ – čo musí prijať, čo si musí predstavovať), aby text mohol plniť svoje literárne funkcie“ (Koťátko 2013, 73-74)?

⁷ Zachovanie simultánnej dvojplánovosti je však nevyhnutné: „Hra predpokladá realizáciu zvláštného – ‚herného‘ – konania, odlišného aj od praktického konania, aj od konania zaobchádzajúceho s vedec-kými modelmi. Hra predpokladá súčasnú realizáciu (a nie postupnú výmenu v čase!) praktického a fiktívneho konania. Hrajúci musí súčasne aj myslieť, že sa zúčastňuje vo fiktívnej (nie-skutočnej) situácii (dieťa vie, že má pred sebou hračkového tigra, a nebojí sa), aj nemyslieť na to (dieťa v hre považuje hračkového tigra za živého). Živého tigra sa dieťa iba bojí; vypchatého tigra sa iba nebojí; pruhovaného plášťa, pohodeného na stôl a zobrazujúceho v hre tigra, sa trochu bojí, čiže bojí a nebojí sa súčasne“ (Lotman 1990, 79).

Domnievam sa, že z výkladu M.-L. Ryanovej o „fikčnom presune centra“ nemusíme nič obetovať, ak platnosť operátora *akoby* zahrnieme ako implicitne prítomnú okolnosť do teórie fikčných svetov. Môžeme bezpečne zotrvať na jej pozícii a len „zjednodušiť“ výklad poukázaním na dostatočnosť jediného základného úkonu: odlíšenia fikčného postoja od postoja ne-fikčného prostredníctvom *rozdielu* medzi svetom fikčným a svetom reálnym. Modus postoja *akoby* je už súčasťou rozpoznania fikčného sveta a sprevádza čitateľovo rozhodnutie zaoberať sa ním vo svojej predstavivosti.

Literatúra

- DOLEŽEL, L. (2003): *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum.
- KOŤÁTKO, P. (2006): Interpretace promluvy a interpretace literárního textu. In: Koťátko, P.: *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia.
- KOŤÁTKO, P. (2013): Fikce, skutečnost a radikální vyprávění. *Organon F*, 20 (1), 72-96.
- KUBÍČEK, T. (2007): *Vypravěč : Kategorie narativní analýzy*. Brno: Host.
- LOTMAN, J. M. (1990): *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Tatran.
- SEDOVÁ, T. (2011): K niektorým aspektom interpretativizmu v sociálnom poznaní. *Filozofia*, 66 (8), 769-781.
- SCHMID, W. (2004): *Narativní transformace*. Brno, Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- VOLTOLINI, A. (2004): Synkretistická ontologie fiktivních jsoucen. In: Císař, K. – Koťátko, P. (ed.): *Text a dílo: případ Menard*. Praha: FILOSOFIA, 223-247.
- ZOUHAR, M. (2004): *Podoby referencie*. Bratislava: IRIS.

Táto stať vznikla v rámci projektu VEGA PINOME č. 1/0519/14 *Problém interpretácie – ontologické, metodologické a epistemologické aspekty*.

Ivan Jančovič
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta UMB v Banskej Bystrici
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
e-mail: Ivan.Jancovic@umb.sk